

Nacionalismus a komunismus ve světle vztahu mezi státem a menšinou na Balkáně

FILIP TESARŮ

Když Adam Michnik označil před deseti lety nacionalismus jako poslední stadium komunismu, nabídl srozumitelné vysvětlení pro to, co bylo pro většinu pozorovatelů nepochopitelné – krvavých, etnickými nesváry zdůvodňovaných konfliktů, které propukly v Jugoslávii, považované ještě nedlouho předtím za nejpokročilejšího kandidáta členství v západních integracích. Války, které propukly v letech 1991 a 1992 v Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině, znamenaly mohutný impulz pro uvažování o nacionalismu. Z pohledu mnoha komentátorů začalo Evropou místo „strašidla komunismu“ obcházet strašidlo „nacionalismu“.¹ Hypotézy, které se snaží nějakým způsobem sumarizovat projevy „nového“ nacionalismu ve východní Evropě a v postsovětském prostoru, často operují s tím, že nacionalismus byl prostředkem k udržení nebo dosažení moci, účelově využitým v okamžiku zhroutilí dosavadní autority.

Poněkud ve stínu je však např. otázka, proč v některých balkánských státech srovnatelný rozmach nacionalismu po pádu komunistické moci neproběhl, nebo dokonce proběhl již dříve. Komunismus a nacionalismus nejsou totiž ve skutečnosti oddělenými kategoriemi, které by se navzájem vylučovaly a časově následovaly jedna po druhé. Je proto namístě zkoumat jejich vzájemný vztah v době před zhroutilí komunistické moci. K takovému zkoumání poskytuje množství látky právě Balkán, a to především proto, že zde od konce 19. století byla národnostní otázka díky silně heterogennímu složení velmi palčivá. Bohatý materiál poskytuje především menšinová politika balkánských států. Balkánské státy jsou postaveny na podobných základech a navzájem se ovlivňují (často právě díky menšinám), takže tvoří poměrně ucelenou entitu. To je dobrým předpokladem pro komparativní studii. Pochopení vztahu mezi komunismem a nacionalismem pomůže nejen k lepšímu porozumění zdánlivého výbuchu nacionalistických vášní v bývalé Jugoslávii, ale i k lepšímu porozumění východoevropského „nového“ nacionalismu obecně.

V dalším výkladu se omezují na Balkán, neboť rozšířením záběru např. na sovětský a postsovětský prostor, pro něž platí mírně odlišné podmínky, by se tato stať neúměrně rozšířila. Pouze místy použiji dílčí komparace se střední Evropou. Pokusím se ukázat, že se nacionalistické myšlenky postupně stávaly integrální součástí balkánské komunistické ideologie a praxe, což se viditelně projevovalo na zacházení s menšinami. Většina komunistických režimů postupně přešla od počáteční vstřícnosti až ke konfliktu. Omezím se na dobu komunistické vlády s mírným přesahem do doby po jejím pádu (zmíním se o konkrétních případech k ilustraci boje o moc po pádu komunismu). Období před rokem 1944, kdy byly komunistické strany na Balkáně v silné až naprosté závislosti na Moskvě, je do značné míry jiným tématem.

VÝCHODISKA

Michnikovo vysvětlení, které padlo na úrodnou půdu především mezi novináři a politiky, našlo nemalou odezvu ve střední Evropě (také u Václava Havla). Jeho smyslem je tvrzení, že komunisté použili nacionalismus jako mobilizační prvek, aby se udrželi u moci. Můžeme jen hádat, nakolik se v něm skrývalo též omlouvání toho, že se mnohé vý-

chodoevropské národy nedokázaly vyrovnat s odpovědností za budování demokracie. Takovéto omluvné vysvětlení artikuloval docela jasně Bronislaw Geremek; obyvatelé Balkánu spojují svobodu s pocitem národní identity a tento pocit byl zneužit politickou elitou.² Michnik svou politickou esejistikou nenabídl odborné vysvětlení, avšak jako první udal tón. Byl tedy prvním autorem, který vytyčil určité paradigma ve zkoumání vzájemného vztahu mezi komunismem a tzv. novým nacionalismem ve východní Evropě.

Michnikův pohled na *nacionalismus jako na poslední stádium komunismu* se v dalších letech vyvíjel a konkretizoval, avšak základ zůstal stejný.³ Opíral se o strukturální shodu mezi nacionalismem a komunismem v některých rysech, jako je kolektivistické pojetí státu a společnosti, autoritativní podoba moci, nerespektování lidských práv, respektive nadřazování práv určité části společnosti obecným lidským právům. S tím je neoddělitelně spojena i agresivita namířená proti jiné části společnosti, změnil se jen objekt; místo třídního nepřítele představila moc národního nepřítele. Hlavní pole pro argumentaci na podporu uvedeného vysvětlení, ať už pro Michnika, nebo pro ty, kteří jeho základní tezi dále rozvíjeli, poskytoval osobní režim Slobodana Miloševiče v Srbsku. V postsovětských státech (např. ve Střední Asii) můžeme nalézt další argumenty, mnohé další případy se však vymykají. Je proto zřejmé, že v úvodu uvedená teze je příliš úzká a zjednodušená.

Jiné možné vysvětlení, v němž by schéma boje o moc bylo obráceno, opatrně nabídl Ernest Gellner, přední autorita na zkoumání nacionalismu. Upozornil, že při rychlosti, s níž může být zmobilizována etnicita, „je pravděpodobně dobré použít etnické základny jako pevnosti proti centralistické reakci“. Gellner je mnohem stručnější a mnohem méně kategorický než Michnik. I on se odvolává na jeden hlavní příklad – na Borise Jelcina v konfrontaci s centralistickými pučisty a s Michailem Gorbačovem.⁴ Přeneseno na vztah mezi komunismem a nacionalismem by to znamenalo, že nastupující elity využily v době slabosti komunistické moci mobilizace etnicity jako základny boje s ní. Mohli bychom to aplikovat nejen na Jelcina, ale i na Miloševičovu strategii koncem 80. let, podobně jako na jiné případy z balkánského nebo sovětského prostředí (např. na Franja Tuđmana v Chorvatsku nebo na Zviada Gamsachurdii v Gruzii). Mnozí z hlavních aktérů nacionalistických konfliktů byli však přesvědčenými nacionalisty, kteří neuvažovali plánovitě a v nacionalismu neviděli strategii, nýbrž osobní program. To byl určitě případ právě Tuđmana i Gamsachurdii. V intencích daných Gellnerovým postřehem se dále pohybovali další autoři (např. Michael Ignatieff). Mnohé z těchto interpretací můžeme shrnout pod označením „návrat potlačovaného“. Komunismus totiž potlačoval národnostní citění, které však přetrvávalo a po zhroutilí komunismu vyvolalo katastrofu.⁵

Teze o „návratu potlačovaného“ a o „cynicky manipulativních elitách“⁶ spolu s některými dalšími stereotypními představami o nacionalismu (respektive o novém nacionalismu) zahrnul americký sociolog Rogers Brubaker do svého výčtu mylných stereotypních představ o nacionalismu.⁷ Rovněž Miroslav Hroch odmítá výše uvedené názory jako nedoložené. Polemizuje s tezí, že by nový nacionalismus byl odkazem komunismu. Má pravdu v tom, že souvislost nacionalismu s odkazem komunismu bývá často bez bližšího doložení považována za automatickou, a také v tom, že pojem nacionalismus bývá používán velmi konfuzně.⁸ Navíc se bohužel s pojmem komunismus většinou operuje jako s neměnnou kategorií, která je vůči nacionalismu ve vzájemné opozici, pokud se přímo nevyplývají. To je ovšem omyl, nenarušený monopol komunistické moci neznamená, že by se komunistická ideologie nevyvíjela a neměnil se její vztah k nacionalismu.

Komunismus i nacionalismus se shodují v tom, že předkládají určitou správnou vizi společenské organizace, ve jménu jednoty (národní, lidové) připouštějí represi, součástí obou systémů je snaha očistit společenství od „nesprávných“ prvků. Korespondují také nereálná očekávání do nich vkládaná. „*Současnost je ničím, budoucnost vším.*“⁹ Čím více se příslib budoucnosti vzdaluje, tím více se vytváří základ pro další posilování jednoty, represi i očišťování od cizorodých, brzdících prvků. Strukturální podoba byla jedním z důležitých předpokladů toho, že na komunistický režim mohl navázat autoritářský nacionalis-

tický režim. Přímá souvislost je však sporná. Jak správně upozorňuje Dejan Jović, v Jugoslávii to nebyli nacionalističtí oponenti režimu, kdo porazil komunismus. Tito oponenti se jen dokázali zorganizovat jako politická síla rychleji než ostatní a uchopit moc „ve chvíli, kdy se válela na ulici“.¹⁰

Pojmy komunismus a nacionalismus se navzájem prostupují; myšlenka sociální rovnosti se objevuje i v nacionalistických ideologiích, myšlenka národního státu v komunistických ideologiích. Názorová blízkost v několika nejvýznamnějších bodech dělá z hlasatelů obou ideologií v přímém střetu sveřepé konkurenty, ale i spojence v boji proti parlamentarismu, vyvážené dělbě moci a otevřené, občanské společnosti. Vzájemná konkurence mezi těmito ideologiemi na Balkáně nevyhnutelně znamenala, že se navzájem ovlivňovaly. Pokud tedy hledáme vysvětlení, proč na Balkáně v 90. letech explodoval agresivní nacionalismus ve formě ozbrojených konfliktů, neměli bychom se tázat, jak je možné, že nacionalismus nahradil komunismus, nýbrž jakým způsobem se komunismus s nacionalismem vyrovnával a jak jím byl prostupován.

KOMUNISMUS VERSUS NACIONALISMUS NA BALKÁNĚ

Taková úvaha vyžaduje definovat pojem nacionalismus. V případě komunismu je to poměrně snadné. Programově byl definován zprvu dokumenty Kominterny a na ně navazujícími dokumenty domácích komunistických stran, za druhé světové války programovými dokumenty těchto stran a po válce jejich legislativou, především ústavami. Budu vycházet z Gellnerovy definice – jež patří k nejcitovanějším¹¹ –, že jde o princip, který usiluje o uskutečnění shody mezi politickou a národní jednotkou.¹² Pro porozumění aplikaci tohoto principu v dějinách Balkánu od 19. století je rozhodující Mazziniho výzva: „*Každému národu jeho stát, pouze jeden stát pro celý národ.*“¹³

Politický vývoj v jihovýchodní Evropě byl v období nacionalismu určován třemi základními faktory. Za prvé, všechny národy, které zde vytvořily národní státy, patřily k malým, „nevládnoucím“ národům,¹⁴ většinou v rámci Osmanské říše, zčásti v rámci habsburské monarchie. (Určitou výjimkou je Černá Hora, kterou však přesto nemůžeme až do druhé poloviny 19. století dost dobře považovat za suverénní teritorium, a rovněž řecký stát, mezinárodně uznávaný jako nezávislý v roce 1830, fakticky však až do roku 1862 protektorát poručnických mocností Velké Británie, Francie a Ruska.) Všechny národní státy, které zde vznikaly, byly institucionálními novotvory. (Chorvatsko si sice formálně uchovalo státoprávní kontinuitu se středověkým královstvím, avšak od roku 1791 bylo správně plně podřízeno království uherskému. O Chorvatsku jako o svébytné entitě můžeme hovořit znovu až od roku 1848. Státoprávní kontinuitu si uchovala rovněž knížectví Valašsko a Moldavsko, i když jejich autonomie v rámci Osmanské říše byla od počátku 18. století pouze formální. Společný valašsko-moldavský stát /1858/ byl do té doby neznámým útvarem.) Druhým důležitým faktorem byla etnická, jazyková, kulturní a konfesní promíšenost celého regionu v době počátků národních státních útvarů a značná rozptýlenost většiny skupin, později považovaných za národní. A konečně za třetí, významnou roli sehrál fakt, že novodobé národní státy vznikaly postupně a z původního omezeného jádra se šířily na úkor centra (území pod přímou správou Osmanů a Habsburků). Změny hranic novodobých balkánských států nebyly proto jen vzájemnými výměnami území jako např. ve sporech mezi Francií a Německem, nýbrž až do balkánských válek v podstatě nepřerušným územním nárůstem. Ten se dál vojenskou expanzí (což je případ především Řecka a Černé Hory), ale i smluvně a slučováním. Pro úplnost musím říci, že nárůst se netýkal Bosny a Hercegoviny ani Albánie a Makedonie, které vznikly až po balkánských válkách, jimiž byly dosavadní možnosti expanze vyčerpány. (Osmanská říše nabízela mladým balkánským státům nejen území vhodné k expanzi, ale i muslimský element, který na Balkáně neměl vlastní národní stát /anebo byl tento stát, tj. Osmanská říše, trvale v defenzivě/ a ve více ohledech se vždy vymykal obecnému schématu menšinové otázky na Balkáně. Není náhodou, že Bosna a Hercegovina, Albánie i Makedonie jako země s velkým podí-

lem muslimského obyvatelstva zůstaly v naplňování ideálu „jeden stát pro celý národ“ největšími outsidersy.)

Snaha zahrnout do svých hranic co nejvíce příslušníků vlastního národa byla přirozená. Nešlo pouze o ideál národních hnutí. Byl to národ, který dodával těmto novodobým státům útvarům legitimitu. Každý územní nárůst znamenal přiblížení k ideálu, ale vzhledem k promíšenosti obyvatelstva regionu téměř pokaždé i rozmnožení jinonárodního elementu. V obecném pohledu můžeme dokonce říci, že čím více se stát blížil k naplnění druhé části Mazziniho výzvy, tím více se vzdaloval duchu první části. Čím více příslušníků vlastního národa zahrnul národní stát na Balkáně do svých hranic, tím více se vzdaloval etnické homogenitě vlastní původnímu jádru. Národní stát v sobě tedy zahrnoval menšiny, jejichž význam vzrůstal; stát proto nebyl dost dobře státem národním. Na menšiny se nahlíželo jako na potenciální pátou kolonu, a to tím spíše, že v sousedství většinou existoval její národní stát. Státy nejčastěji hleděly na „vlastní“ menšinu za hranicemi jako na nástroj k uskutečnění územní expanze na úkor jiného státu nebo alespoň na úkor jeho zájmové sféry. Problém menšin se navíc jen málokdy omezoval na bilaterální rovinu. Po hrubém dotvoření politické mapy Balkánu v roce 1913 zůstaly rozesety různé menšiny, jež si přisvojovaly národní státy, za hranicemi „vlastního“ státu většinou v několika dalších státech. Také řetězec pohraničních menšin propojoval prakticky všechny státy.

Expanze kromě menšin většinou rozmnožovala i počet nedostatečně národně uvědomělých příslušníků „vlastního“ národa. Kategorie „národ“ byla často určována velmi vágně a účelově přizpůsobována, na mnohá společenství vznášelo nárok více států, respektive jejich politických a kulturních elit (nejvýmluvnějším příkladem je soupeření o Makedonii v letech 1878–1913). Národní uvědomělost obyvatelstva na nově připojených územích bylo potřeba upevnit. Zprvu byl médiem klérus, později učitelé. Školství se stalo hlavním prostředkem k upevňování národní homogenity po získání plné nezávislosti (v Řecku, formálně nezávislém od roku 1830, však až po vnitropolitické stabilizaci po pádu krále Oty z bavorské dynastie v roce 1862, v Chorvatsku, jež zůstalo součástí Uher a zemí habsburské koruny, po tzv. maďarsko-chorvatském vyrovnání v roce 1868). Úsilí o maximální rozšíření pevného přesvědčení o příslušnosti k státnímu národu ve společnosti bylo předpokladem politické stabilizace, a tedy i další expanze (a potažmo tak naplnění ideálu „jeden stát pro celý národ“), jakož i obranou proti nárokům sousedních států. Vytvořením administrativní mašinérie pro tento účel však toto úsilí roztáčelo i bludný kolotoč asimilace menšin, protože vytvářelo aparát použitelný – ať už domněle, či skutečně – k jejich asimilaci.¹⁵

Průkopnická práce Charlese Jelavicha naznačuje, jak hluboké stopy musela zanechat školní národně-politická propaganda do doby první světové války. Její součástí byla maximalizace požadavků národních států (neúměrný rozsah), argumentace účelovými výklady dějin a popírání existence menšin.¹⁶ Myšlenkové vzorce z poslední čtvrtiny 19. století, definující národní otázku, přetrvaly – v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (v Jugoslávii) s mírnými korekcemi – i v meziválečném období. Bezpochyby se zapsaly hluboko do kolektivního povědomí, přežily nástup komunistů, který přinesl revizi školské, menšinové i zahraniční politiky, a na neformální bázi se mezigeneračně očividně dále reprodukovaly a ovlivňovaly komunistickou politiku.

Rozvoj nacionalismu na Balkáně měl samozřejmě vícero zdrojů: vztah k určitým územím se symbolickohistorickou hodnotou (výrazně např. Kosovo, Makedonie a Konstantinopolis), vztah k určitému sebeidentifikačnímu znaku (např. k jazyku) a jiné, rivalita mezi státy či pocit kulturní nadřazenosti. Mezi nimi byl velmi důležitý výše uvedený model vztahu státu a menšin, který zůstal hnací silou nacionalismu i po druhé světové válce. Tento vztah má dvě roviny. Jednak je to vztah státu k „vlastní“ (většinou pohraniční) menšině na cizím území, jednak vztah státu k „cizorodé“ menšině s odlišnou identitou na vlastním území. Cíle nacionalistické politiky jsou proto rovněž dvojí. Za prvé se usiluje o připojení dalších území, aby se stát mohl ztotožnit s národní jednotkou, nebo realističtěji, aby ve

svých hranicích zahrnul maximální možný počet příslušníků vlastního národa (respektive osob, které jsou za ně považovány). Za druhé se stát snaží politicky a společensky marginalizovat, potlačit, zbavit se (výměnou obyvatelstva), asimilovat, v krajním případě vyhladit cizorodé menšiny na svém území, aby se stal národně homogenním. Naplnění prvního z těchto cílů se stalo problematickým ve chvíli, kdy zmizela výše uvedená zóna nepatřící žádnému z balkánských států (tj. území pod svrchovaností Osmanů nebo Habsburků). Po roce 1918 už bylo možné expandovat pouze na území sousedních novodobých balkánských států. Územní zisky již většinou nebyly trvalé mj. proto, že jejich uznání záviselo až příliš na vůli velmocí (Německa, SSSR, Velké Británie). I přes jejich velké „překreslování“ během druhé světové války byly změny hranic ukončeny v letech 1945–1946, včetně vnitřních „národních“ hranic v Jugoslávii. Snahy Srbů, Chorvatů a Albánců o konečné národní sjednocení vojenskou cestou v letech 1991–2001 byly zřejmě epilogem jedné éry; trvalé změny hranic už nepřinesly. Je charakteristické, že úsilí menšin za hranicemi „vlastního“ národního státu o spojení bylo v těchto konfliktech větší než snaha dotyčných národních států o připojení území s menšinou. Hnutí menšin měla logistickou, popřípadě finanční a rovněž omezenou vojenskou podporu mateřských zemí, avšak politická podpora připojení se nakonec podřídila pragmatickým hlediskům, která hovořila proti. I přes trvající obavy jednotlivých států z rozpínavosti sousedů už územní expanze národních států – jak se zdá – našla hranici danou objektivními možnostmi.

Zcela jiná situace panovala však ve druhé rovině, tj. v rovině vztahu národního státu k menšině pocitované jako cizorodé. Tento vztah zůstal nedořešený a trvale problematický. Na vývoji tohoto vztahu můžeme také nejlépe doložit vývoj vzájemného vztahu komunismu a nacionalismu. Před nedořešenou menšinovou otázkou byl postaven i komunistický režim. Komunistická ideologie se musela vyrovnávat i s imperativem nacionalismu, požadujícím vytvoření etnicky homogenního národního státu. Ve vývoji vzájemného vztahu mezi komunismem a nacionalismem na Balkáně můžeme rozlišit několik fází.¹⁷ Níže uvedené schéma je mírně mechanické, ale v obecných rysech platné.

1) Komunistické hnutí jako konkurent nacionalistických hnutí. Komunistická a nacionalistické ideologie si od počátku konkurovaly. Ideový spor mezi nimi navazoval už na starší spor mezi socialisty a nacionalisty, jenž nebyl žádným balkánským specifikem a v jehož jádru byla částečně se překrývající témata. Ideový konflikt dále prohloubilo úsilí komunistů svrhnout vlády národních států, jež byly většinou orientovány nacionalisticky. Rovněž ho prohlubovala orientace jinak většinou málo vlivných komunistických buněk na příslušníky národnostních menšin. Ta připoutala pozornost autoritativních režimů, jejichž vzestup ve 30. letech byl výsledkem snah o vnitřní stabilizaci, což s sebou často přinášelo zvýšenou nedůvěru k menšinám nebo jejich otevřené pronásledování. Vrchol konfrontace komunistů s nacionalisty nastal za druhé světové války. V centru pozornosti i agitace jedněch i druhých stálo vyřešení národní a sociální otázky. Rozcházel se hlavně v první otázce. Komunistickou koncepcí zůstala federalizace, popřípadě udělení autonomie menšinám, tedy oslabení centralizovaného státu, zatímco nacionalistická hnutí se většinou shodovala na orientaci na udržení nebo posílení centralizace a na násilném řešení menšinové otázky, které se nezastavilo ani před genocidou jako v tzv. Nezávislém státě Chorvatsko.¹⁸

2) Vítězství komunismu a zrovnoprávnění menšin. Komunistické hnutí se po válce prosadilo za vojenské asistence SSSR jako jediná politická síla prakticky na celém Balkáně. To ale neznamenalo, že by komunismus v soutěži o řešení národnostní otázky porazil nacionalismus. Národnostní smířlivost, kterou komunistické organizace hlásaly, měla určitě po válce velkou podporu obyvatelstva. Ta však jistě nebyla výhradní. Komunisté se ovšem při zavádění svých myšlenek do praxe nemuseli do značné míry o podporu vůbec starat. V jejich uvažování hrálo rozhodující úlohu přesvědčení, že národnostní vazby budou zanedlouho překonány (už v první poválečné generaci) pocitem třídní sounáležitosti. Proto bylo národnostní vyrovnání v jejich pojetí především účelovým tahem, který měl překo-

nat národnostní bariéry mezi proletariátem. Cílem úsilí o pozvednutí školství národnostních menšin nebyla jejich emancipace, nýbrž plná integrace a vytvoření loajální, „pokrokové“ komunistické inteligence mezi menšinami.

3) Začlenění národní myšlenky do komunistické ideologie. Přes některé nesporné úspěchy v hospodářství, v sociální oblasti a ve vzdělávání se samozřejmě nepodařilo uskutečnit komunistickou utopii. Nejenže nezmizelo národnostní cítění obecně, ale navíc se ukázalo, že vstřícný přístup vůči menšinám spíše povzbudil jejich ambice. S tím, jak doznával uklidňující vliv zkušeností z poválečného národnostního usmíření, oživaly vzpomínky na předchozí vzájemné a kolektivně si navzájem přičítané křivdy. Realita odkazovala komunistickou utopii do mnohem vzdálenější budoucnosti, a proto nutila z národnostního cítění, původně krátkodobého účelového prostředku, učinit stabilní prvek ideologie. Komunistický stát byl ve shodě s osobním přesvědčením nemalé části stranického aparátu redefinován jako národní stát.

4) Nacionalismus jako integrální součást komunistické politiky. Odchod staré komunistické garnitury, která prošla tříbením ideologických pozic za druhé světové války, vyústil v průběhu 60.–80. let většinou v oficiální nástup nacionalismu do státní politiky. Tato doba byla charakterizována ekonomickými těžkostmi, ideologickou defenzivou komunistické ideologie a návratem k rigidním formám vládnutí. Národnostní menšiny byly často paušálně ztotožněny s nepřáteli národa a socialismu. Menšiny byly označeny za viníka nedjednotnosti pracujícího lidu – „socialistického národa“. To většinou znamenalo téměř úplný odklon od původních ideálů a návrat k asimilační politice. Komunistický stát se více méně vrátil ke klasickému modelu národního státu z doby před druhou světovou válkou, v ústavním zakotvení i v praxi (jeden národ, jeden jazyk, jedno písmo...).

Albánie, Bulharsko a Rumunsko „prodělaly“ vrchol ideového tažení proti menšinám již před pádem komunismu. Po jeho zhroutil následovalo zklidnění. Tam, kde k plnému rozvinutí konfliktu mezi státem a menšinou nedošlo (Chorvatsko), nebo kde právě v době pádu komunismu vrcholil (Srbsko), pokračovala státní politika i přes částečnou či úplnou výměnu elit v nastoupeném kurzu a v úsilí o legitimizaci nacionalismu v politice. To ukazuje, že šlo o proces nezávislý na samotném faktu pádu vládnoucí garnitury v letech 1989–1990.

Neenad Dimitrijević v analýze moderního srbského nacionalismu upozorňuje na to, jak je komunistický mýtus o budoucnosti jako o harmonickém a jediném možném stavu strukturálně blízký nacionalistickému mýtu o minulosti jako o přirozeném stavu.¹⁹ Pokud je objektem obou mýtů stejná společnost, tvoří vlastně svým hlavním zaměřením (časově „vpřed“, respektive „nazpět“) dva póly téže skutečnosti. Nacionalistický mýtus tak postupně nahrazoval komunistický souběžně s tím, jak vyprchávala přesvědčivost mýtu o šťastné budoucnosti. Avšak plný obrat k minulosti jako ke spásonosnému východisku mohl být jen krátkodobý. Výzvy, které jsou před vnitřní i zahraniční politikou postaveny, jsou natolik odlišné, že k jejich řešení nevyhovuje klasický model národního (nacionalistického) státu z první poloviny 20. století. To, že se mezi 70. a 90. lety 20. století mohl na Balkáně prosadit, bylo zřejmě hodně podloženo zahraničněpolitickou i myšlenkovou izolací komunistických států, stejně jako jejich totalitní povahou a dědictvím tohoto stavu.

STÁT A MENŠINY NA BALKÁNĚ BĚHEM KOMUNISTICKÉ VLÁDY

První poválečná léta

Podrobnější pohled na vztah státu a národnostních menšin na Balkáně po druhé světové válce dobře ukazuje rytmus, kterým se komunistické režimy postupně přibližovaly k nacionalistické praxi. Poučné je přitom srovnání se střední Evropou (kam pro účely této stati počítám Polsko, Československo a Maďarsko), zdánlivě sdílející obdobný osud.

Snaha o vytvoření homogenních národních států, ať už realizovaná, nebo pouze zamýšlená, která střední Evropu i Balkán spojuje v letech druhé světové války, nachází po jejím skončení překvapivě dvojí vyústění. Tři jmenované středoevropské státy tvrdými prostředky dosáhly v podstatě uskutečnění snu o národním státě (jedinou výraznější výjimkou zůstalo zachování maďarské menšiny v Československu). Nucené transfery německého obyvatelstva z Československa, z Polska a z Maďarska, reslovakizace v Československu, statistická maďarizace v Maďarsku, nucené rozsídlování Ukrajinců v Polsku a vůbec potlačování menšinových národnostních projevů²⁰ ostře kontrastovaly s otevřenou atmosférou, charakterizovanou vzájemným sbližováním a tolerancí vůči menšinám, jež po skončení bojů zavládly na Balkáně. S výjimkou odsunu Němců z Jugoslávie byla snaha zapojit menšiny do komunistického hnutí v nově sovětizovaných státech téměř všeobecná.

Komunistické vlády postupovaly v ostrém protikladu k praxi meziválečného období, jež se vyznačovalo snahou potlačit veřejné užívání menšinových jazyků. Pro příslušníky národů dříve mnohdy opovrhovaných, kteří dosud nepoznali moderní školství, vznikly školy v národním jazyce – v Bulharsku pro Turky, v Jugoslávii pro Albánce, v Albánii pro Makedonce a v Rumunsku pro Tatary. V Rumunsku vznikla dokonce maďarská univerzita. V Bulharsku měli příslušníci menšin přednost při zápisech na fakulty.²¹ Komunistické vlády iniciovaly vznik řady novin, časopisů a časem i rozhlasových stanic v menšinových jazycích. Oslabení principu národního státu bylo patrné též v revizích dřívějších „národních“ hranic. Federalizovaná Jugoslávie zahrnovala rovněž národní republiky Makedonců a Černoherců, Bosnu a Hercegovinu – kterou si tradičně nárokovalo jak Chorvatsko, tak i Srbsko – jako zvláštní republiku a ty oblasti Srbska, kde většinu obyvatel tvořili Albánci, jako kraj s omezenou samosprávou. V Rumunsku vznikla Maďarská autonomní oblast v části Sedmihradska kompaktně obývaná Maďary.

Rozdíl v národnostní politice oproti středoevropským státům je tím pozoruhodnější, že všechny nové komunistické vlády vycházely z téhož sovětského vzoru. V národnostní otázce se však praktická aplikace komunistické ideologie zásadně lišila. Středoevropské komunistické postupy shodně se stalinskou praxí, zatímco balkánští se shodovali s oficiálním ideálem – se sovětskou Ústavou z roku 1936. Ve střední Evropě byly menšiny ideologicky ztotožněny s vykořisťovateli a často s „reakcí“, na Balkáně naopak s vykořisťovanými, kteří byli spojenci v boji proti „reakci“. Souviselo to se snahou o vzájemnou spolupráci, v níž měly menšiny hrát roli mostu. Očekávan byl vznik federace, která by spojila Jugoslávii, Bulharsko, Albánii a perspektivně i Řecko, tedy státy vzájemně propojené pohraničními menšinami. Ve střední Evropě se ani nucené transfery a asimilační politika nestaly předmětem vzájemných sporů proto, že jim zamezoval Sovětský svaz. Maďarsko se pod sovětským tlakem neohrazovalo proti tvrdému zacházení s Maďary v Československu. Stalin jako vrchní arbitr ukončil též spor mezi Československem a Polskem. Komunistická ideologie byla tedy ve střední Evropě použita k dobudování národního státu, na Balkáně naopak k jeho revizi.

Balkánské země měly za sebou tři traumatická kola vzájemné vojenské konfrontace a krátkodechého „překreslování“ hranic (za druhé balkánské, první světové a druhé světové války). To politicky posilovalo starou sociálnědemokratickou ideu kolektivního systému soužití, balkánské federace. Balkánské státy za sebou měly také mnohem delší historii budování národního státu než Polsko a Československo. Přesvědčily se o mezích, které klade realita, i tom, jakou hrozbu může slepé úsilí o národnostně homogenní stát znamenat pro jeho vnitřní stabilitu. Národní stát na Balkáně dosáhl svého vrcholu již před druhou světovou válkou, zatímco Polsko a Československo na něj teprve čekaly. Nejspíše to byl soustředěný tlak představitelů těchto států na vysídlení Němců,²² co zásadním způsobem nasměrovalo jejich národnostní politiku, které se přizpůsobilo i sousední Maďarsko, bližší v mnoha ohledech spíše balkánským státům.²³ Sovětská politika se proti polskému a českému nacionalismu nijak nestavěla tím spíše, že jeho hlavním bodem bylo vysídlení Němců.

Ústup od ideálů

Disharmonické tóny se v idealistické komunistické národnostní politice začaly ozývat záhy po nastolení komunistických vlád. Rozchod s očekáváním nastal ve dvou směrech: a) padly plány na vytvoření balkánské federace; b) menšiny, především muslimské, se v rozporu s očekáváním nestaly oporami komunismu.

Vytvoření balkánské federace snad nebylo nikdy zcela reálné, avšak její plánování mělo jednoznačně pozitivní efekt na vztahy mezi jejími plánovanými členy s výjimkou Řecka. Rostla ovšem nedůvěra k tomuto projektu ze strany SSSR. Definitivní krach těchto očekávání po roztržce mezi Stalinem a Titem v roce 1948 rychle vedl ke zpochybnění dosavadní atmosféry spolupráce. Vznik nové hranice politické konfrontace brzy oživil staré předsudky o menšinách jako o předpolí nepřítelů. Albánie uzavřela makedonské školy, Rumunsko dokonce násilně přestěhovalo část zdejších Němců, Srbů a Maďarů od hranic do vnitrozemí.²⁴ V Jugoslávii byla zavedena administrativní opatření namířená proti Albáncům a Bulharům. Obdobná situace se opakovala o rok později po porážce komunistického odboje v Řecku.

Růst nedůvěry komunistických vlád k mnoha menšinám měl i další příčiny. Menšiny, zvláště muslimské, většinou neústupně hájily svou etnicitu, k jejímž důležitým znakům patřilo i náboženské vyznání. Venkovské menšinové komunity, podle komunistického výkladu nejvíce „ujarmené“, které měly nástup komunismu uvítat, se ukázaly jako nejodolnější proti pronikání komunismu. Bránily se totiž modernizaci, zlepšení společenského postavení žen i kolektivizaci. V tradičním modelu třígenerační patriarchální domácnosti, v níž se téměř všechny prostředky přerozdělovaly, nacházel komunismus jen ztěžka nějaký zachytý bod. Muslimové navíc často hleděli na komunisty s nedůvěrou jako na bezbožníky a odmítali se zříci svých „zaostalých“ zvyků. Ve vládě se proto stále více prosazoval dříve obvyklý názor na islám jako na cosi zpátečnického.²⁵

K přehodnocení původních principů došlo nejprve v Jugoslávii, nejsilněji ve vztahu k Albáncům. Jugoslávská vláda iniciovala jejich emigraci do Turecka. Vrchol organizované emigrace spadá do let 1955–1956.²⁶ Přistoupilo se k i represím. Na podzim roku 1955 byla provedena plošná prohlídka albánských bytů v Kosovu s cílem zabavit údajně přechovávané zbraně. Na ni v následujícím roce navázal politický proces, namířený proti islámskému duchovenstvu, zrušení Albanologického institutu v Prištině a korekce hranic autonomního Kosova, jejímž cílem bylo snížit podíl Albánců a naopak zvýšit podíl Srbů na jeho obyvatelstvu.

Velkým impulzem pro oficiální přehodnocení dosavadní politiky se stal XX. sjezd KSSS. Bezprostředně poté vyhlásilo nový kurz komunistické vedení v Bulharsku tvrzením, že bulharští Turci tvoří nedělitelnou součást bulharského národa. V roce 1956 se pod heslem boje proti „projevům nacionalismu a náboženského fanatismu“ do politického arzenálu vrátila represivní opatření namířená proti menšinám, v roce 1958 začala intenzivní kolektivizační kampaň mezi Turky a Pomaky (= slavofonní muslimská komunita žijící především v pohoří Rodopy, z největší části v Bulharsku, částečně v Řecku) a současně začala školská reforma odbourávat menšinové školství.²⁷ V roce 1956 po sovětském zároku v Maďarsku, jehož se účastnilo i Rumunsko, došlo též k pronásledování rumunských Maďarů a později k důsledné rumunizaci strany. Maďarská univerzita v Kluži byla v roce 1959 sloučena s tamní rumunskou univerzitou a o rok později byly korigovány hranice Maďarské autonomní oblasti podobně jako dříve v Kosovu.

Následovalo desetiletí charakterizované i přes občasné výkyvy hlavně stagnací. Částečný návrat k tradičnímu modelu národního státu (v němž všichni aktéři zdejší politiky vyrostli) se zdál dostatečným prostředkem k udržení vnitřní stability a zároveň nepředstavoval zásadní ústup od původní koncepce. Poválečnou menšinovou politiku přehodnotily ve stejné době také tři středoevropské státy. Prvním z nich bylo Československo, následované po XX. sjezdu KSSS Polskem a Maďarskem.²⁸ Činnost zahájila řada kulturních sdružení, rozsidleným Ukrajincům v Polsku byl povolen částečný návrat a všeobecně se pro-

jevovala snaha menšiny integrovat místo dřívější snahy o asimilaci. Porovnání obou regionů tedy zdánlivě působí jako zrcadlové odrazy.

Nastolení hegemonie majoritních národů

Během 60. let dospívala situace v komunistických státech na Balkáně pozvolna ke krizi. Zhruba od poloviny 50. do poloviny 60. let prožívaly komunistické balkánské státy poměrně rychlý hospodářský rozvoj, jehož pilířem byla industrializace. S industrializací souvisela centralizace moci na úrovni politického byra a dočasné mírné potlačení národního prvku na úkor internacionalismu. V 60. letech se však začaly zdroje extenzivního růstu vyčerpávat. Dosud stabilní mocenská konfigurace začala být zpochybňována ve chvíli, kdy byla zahájena diskuze o nových východiscích hospodářské politiky. Důležitý impuls přišel opět ze Sovětského svazu; odstranění Chruščova z vedoucí funkce umožnilo částečné osamostatnění sovětských satelitů, a to se na Balkáně odrazilo v posílení národního sebevědomí.

Díky tomu, že komunistické vedení tápalo ve snaze najít nová ekonomická a politická východiska, navíc pod tlakem generační výměny a v Jugoslávii i pod tlakem mezirepublikových sporů, se ještě nakrátko uvolnil prostor pro kulturní, popřípadě politickou sebe-realizaci nejvýznamnějších menšin – pro Turky v Bulharsku od roku 1964, pro Albánce v Jugoslávii po roce 1966 a pro Maďary v Rumunsku od roku 1968. Stranou zůstala pouze společensky a politicky zcela izolovaná, autoritářská Albánie. Uvedené několikaleté menšinové renezanze můžeme přesně zařadit do vnitropolitického vývoje. Ve všech třech případech jí předcházela politická a ekonomická liberalizace a vždy po ní (počátkem 70. let) následovala konsolidace moci v rukou jednoho muže, nebo pevně spjaté oligarchické skupiny. Komunistické vedení tří uvedených zemí nevnímalo menšiny jako závažnou hrozbu, a to na rozdíl od liberalizačních hnutí, především studentských.²⁹ Přesto se režim nakonec na menšiny zaměřil. Na společenskou výzvu 60. let komunistické režimy totiž odpovídaly nejprve částečnou kulturní a ekonomickou liberalizací, což však potenciálně ohrožovalo samu existenci režimu. Proto od liberalizace ustoupily a novou společenskou legitimizaci své moci nakonec našly v národním cítění.

Přelom 60. a 70. let byl často předznamenáním pozdějších konfliktů. Myšlenky nacionalistického proudu, ať již byly komunistickým vedením odmítnuty (Srbsko), přijaty dočasně (Chorvatsko), nebo trvale (Bulharsko), opakovaly vzory z minulosti, které se pak znovu objevily zhruba o generaci později. Kampaň za pobulharštění jmen bulharských Pomaků, která začala v roce 1971,³⁰ byla opakováním obdobného pokusu z roku 1942³¹ a předznamenala pověstnou protitureckou kampaň z roku 1985. Chorvatský odpor vůči srbochorvatské jazykové unii z přelomu 70. a 80. let navázal na jazykový purismus za druhé světové války³² a znovu ožil v roce 1989; stejně tak idea o chorvatské suverenitě v rámci Jugoslávie, kopírující meziválečný vzor a zařazená do Tuđmanova programu v roce 1990. Nacionalistická vystoupení na téma „ztracené Kosovo“ v Srbsku navazovala na kořeny ještě mnohem starší než předválečné a v letech 1987–1988 je do svého programu začlenil Slobodan Milošević.

Ačkoli během desetiletí následujícího po XX. sjezdu KSSS zavládl v praxi ve vztazích mezi státem a menšinami status quo, ideologicky se komunisté stále zřetelněji odkláněli od původního internacionálního principu. Na XX. sjezd KSSS bulharští komunisté bezprostředně zareagovali prohlášením, že Bulharsko není mnohonárodním státem. O deset let později oznámil totéž nový vůdce rumunské strany Nicolae Ceaușescu. Prohlásil národ za pozitivní prvek při budování socialismu, čímž přeformuloval jedno z leninských dogmat.³³ I na jugoslávském stranickém sjezdu v roce 1964 byl odmítnut Leninův předpoklad o vymizení národů po ustavení třídní jednoty, ba co více, takové myšlenky byly kvalifikovány jako „*buržoazní předsudky o odumírání národů*“.³⁴ Nakonec začal být v menšinách spatřován viník nejednotnosti pracujícího lidu.³⁵

Směřování k národním formám komunismu posílil konec bezvýhradné podřízenosti Sovětskému svazu. Jednotlivé státy začaly rozvíjet vlastní „národní“ ideologii ve smyslu

vlastní, „národní“ cesty, a tak se symbolicky připojily k Jugoslávii. Albánie (1967) a Rumunsko (1971) se inspirovaly čínskou kulturní revolucí. Bulharské, rumunské a albánské komunistické vedení začalo zdůrazňovat autochtonní původ svých státních národů – v Bulharsku odvozený od Thráků, v Rumunsku od Dáků a v Albánii od Ilyrů.³⁶ Všechny tři státy zahájily ateistickou kampaň, která ve svých důsledcích znamenala represí proti menšinám. Nejradikálnější bylo Hoxhovo vedení v Albánii. Protináboženská kampaň zde přinesla zvýšený tlak na albánské Řeky, Makedonce, Srby a Černoherce, ale i na katolické Gegy, politicky marginalizovanou větev albánského národa, konkurující Hoxhově moci. V Rumunsku státní moc začala znovu potlačovat působení kalvínské, katolické a luteránské církve, které po represích stalinského období zažily určité uvolnění. Tato vyznání byla výraznou součástí identity rumunských Maďarů a Němců. V Bulharsku ateistická kampaň souvisela s kampaní za pobulharštění Pomaků a muslimských Romů a byla tedy výrazně zaměřena proti islámu. Změnil se i přístup k menšinovému školství. V bulharské Ústavě z roku 1971 už nebyla ani zmínka o právu na vzdělání v mateřském jazyce.³⁷ V Rumunsku byly v roce 1973 zavedeny kvóty pro otevírání menšinových tříd,³⁸ podobně jako v Albánii, kde bylo právo na základní školství omezeno pouze na etnicky homogenní menšinové obce.³⁹

Také v Jugoslávii jednoznačně zvítězil národní princip. Sérií ústavních dodatků a nakonec novou Ústavou byla Jugoslávie v letech 1968–1974 „rozparcelována“ na národní státy, v nichž hlavní úloha připadla konstitutivním národům.⁴⁰ Podíl některých menšin na národním státě (Srbů v Chorvatsku, Albánců v Makedonii) byl výslovně zmíněn v republikových ústavách, avšak na nižší správní úrovni byla rozhodující relativní početnost daného etnika. Politický systém Jugoslávie můžeme označit jako ústavní nacionalismus, zvýhodňující příslušníky státního národa.⁴¹ Centralizace moci v Jugoslávii počátkem 70. let byla spojena s posílením postavení Jugoslávské lidové armády, základní opory Titova vlivu. Decentralizace moci po Titově smrti (1980) bránila konfliktům a svým způsobem chránila menšiny, současně však podněcovala snahy o opětovnou centralizaci. Snahy o soustředění moci v jedné rukou v Srbsku a v Chorvatsku se střetly s odporem menšin a soustředění moci v rukou Slobodana Miloševiče a Franja Tuđmana se zase stalo podkladem pro to, aby se stát s tímto odporem pokusil vypořádat.

Situace menšin v Jugoslávii se samozřejmě od podmínek panujících v sousedství lišila, a to z několika důvodů. Jugoslávie nebyla společensky a politicky tak izolovanou jednotkou jako sousední státy. V Albánii, nejizolovanějším státě regionu, ani neproběhlo srovnatelné krátkodobé uvolnění jako v Rumunsku či v Bulharsku. V těchto zemích pak od 70. let postupně sílil nátlak – v Rumunsku na Maďary, v Bulharsku na muslimské menšiny –, k čemuž v Jugoslávii došlo až na sklonku 80. let. To kromě relativní společenské a politické otevřenosti souvisí též s tím, že díky čistkám, které proběhly na počátku 70. let hlavně v chorvatské a pak v srbské komunistické organizaci (které byly nejdůležitější), a delegování starých „partyzánských“ kádrů do vedoucích pozic v jednotlivých republikách nedošlo k přenosu xenofobních myšlenek zdola až na nejvyšší úroveň. Zmíněný princip ústavního nacionalismu se proto mohl plně projevit na nejvyšší úrovni až po odchodu těchto kádrů. Skryté působení uvedeného principu však nepřímo dokládá fakt, že v migracích na republikové (respektive oblastní) úrovni zřetelně převažovala národnostní motivace nad ekonomickou.⁴² Tento trend – jak se zdá – potvrzují i namátkové pohledy na mikroregiony a postupná etnická homogenizace obcí.⁴³ V Kosovu 70. let se ústavní nacionalismus projevoval v diskriminaci Srbů.⁴⁴

Specifikem Jugoslávie bylo to, že nejsilnější rivalové – Srbové a Chorvaté – měli své pohraniční menšiny uvnitř jedné (jugoslávských) státních hranic, což umožňovalo udržovat rovnováhu. V Bosně a Hercegovině, kde žily nejvýraznější z těchto menšin, byla situace tvrdě hlídána centrem. V 80. letech se tak v Bosně a Hercegovině na jedné straně potkávají rigidní opatření, jako jsou politické procesy (odsuzující nacionalismus jako kontrarevoluci a připravované podle národnostního klíče), shora s aktivitou církví, majících

zde vyhraněně národnostní charakter, zdola.⁴⁵ Socioložka Vesna Pešićová popsala politický systém v Jugoslávii jako „institucionalizovanou nedůvěru“;⁴⁶ republiky, státní národy i institucionální menšiny se hlídaly všechny navzájem a dávaly pozor, aby nikdo z nich nevybočil ze stávajícího úzu. Zásahu proti albánskému hnutí za prohlášení Kosova republikou v roce 1981, které ohrožovalo existující rovnováhu, se proto účastnily všechny republiky společně. Těžiště rovnováhy spočívalo v srbochorvatském prostoru, a proto se vnitrorepublikový národnostní konflikt objevil nejprve na periférii (Makedonie) a mezirepublikový až po rozkladu centrální autority. Mechanismus dalšího vývoje vysvětlil prostřednictvím závislosti „vztahových uzlů“ (*relational nexuses*) v triadické kombinaci Rogers Brubaker.⁴⁷

Konflikt státu s menšinami

Přelom 60. a 70. let přinesl natolik závažnou revizi původních ideových východisek, že teze o „návratu potlačovaného“ jen těžko obstojí. Balkánské státy se do počátku 70. let v zásadě propracovaly k obdobnému modelu, jaký platil od druhé světové války ve střední Evropě a který znamenal ztotožnění „pracujícího lidu“ a „socialistického národa“, nositele státnosti. Zdůrazňování vlastní svébytnosti znamenalo narušování jednoty zmíněného „lidu – národa“.⁴⁸ Ceaușescu, jenž v roce 1988 plánoval zničení 6–7 tisíc vesnic převážně v Sedmihradsku a přesídlení jejich obyvatel do „zemědělsko-průmyslových center“, sledoval zároveň dva cíle – výstavbu socialismu a asimilaci teritoriálně kompaktních rumunských komunit v zemi.⁴⁹ Nepřípustné národnostní projevy byly v Jugoslávii kvalifikovány jako kontrarevoluce.

Upevňování osobní moci Ceaușesca v Rumunsku, Živkova v Bulharsku, Hoxhy v Albánii či později Miloševiče v Srbsku bylo doprovázeno tlakem na menšiny. Soustředění osobní moci bylo však nejen důležitým předpokladem k nastartování tohoto tlaku. Nacionalistická rétorika byla také v případě Ceaușesca, Živkova a Miloševiče jedním z prostředků politického vzestupu a poté i prostředkem k udržování osobní moci. Nacionalismus byl nástrojem, s jehož pomocí se političtí vůdci snažili nasměrovat náladu majoritní populace pryč od jiných existujících problémů. S konsolidací moci souvisí ještě jeden efekt, a to posun nových, většinou mladších funkcionářů nahoru. Tento posun znamenal též obměnu dosavadního názorového spektra, poněvadž „lidé zdola“, především z mladší generace, která neprožila dávno minulou dobu ideálů, si s sebou často přinášeli vyhraněné etnické vědomí, nedůvěru k jiným národům, nebo přímo nacionalistické přesvědčení. Komunističtí funkcionáři, konfrontovaní s nedostatkem nadšení u obyvatelstva, hledali takové zdroje podpory, které jim byly bližší a srozumitelnější. Ty byly nevyhnutelně lokální a provinční a snadno mohly získat nacionalistickou podobu.⁵⁰ Není jistě náhodou, že se programový nacionalismus začal prosazovat teprve poté, kdy v Bulharsku (1962), v Rumunsku (1965) a v Jugoslávii (1966) došlo k „rozžehnutí“ se s nejkovanějšími starými kádry, ztělesňujícími nejen hrůzy poválečné diktatury proletariátu, ale současně i leninské principy řešení národnostní otázky.

Národnostní konflikty na Balkáně 60.–80. let byly zastíněny pozdějšími válkami na území bývalé Jugoslávie, avšak rozsahem represí si některé z nich s válkami nezdají. Jako příklad lze uvést velké přesuny obyvatelstva (Bulharsko opustilo jen v roce 1989 téměř 370 tisíc Turků, z nichž se nedlouho po zhroucení Živkovova režimu vrátilo 155 tisíc),⁵¹ nebo ničení svatostánků (v Albánii bylo po roce 1967 srovnáno se zemí 630 pravoslavných kostelů a klášterů).⁵² Ozbrojeným konfrontacím však výrazně bránil strach, aby lokální válka nepřerostla v širší konflikt, např. v kolektivní zásah Varšavské smlouvy, nebo dokonce ve válku mezi Varšavskou smlouvou a NATO. A to byl také velký rozdíl oproti pozdější situaci v rozkládající se Jugoslávii.

Za otevřený konflikt nemusíme však považovat pouze válku. Konfliktem mezi státem a menšinou je i uplatnění systematického programu vedoucího k asimilaci. Jedním z nejvýraznějších ukazatelů je snaha vnutit minoritě pojmenovávací kategorie majority. Snahu

o nucené přejmenovávání můžeme v balkánských podmínkách dokonce považovat za základní indikátor konfliktu; je systematická a přímo neguje etnickou odlišnost. Jako první v roce 1966 vydala albánská vláda dekret o změně „nevhodných“ osobních jmen a příjmení, na něž navázala řada dekretů o změnách jmen obcí, obývaných menšinami. Bulharské vedení zahájilo v letech 1971–1974 mezi Pomaky asimilační kampaň, jejíž součástí byly změny islámských osobních jmen. Následovalo přejmenování muslimských Romů (1980–1985) a Turků (1984–1989). Ostatní státy nebyly již tak důsledné. V Makedonii a v Rumunsku byl administrativně omezen fond povolených albánských, respektive maďarských osobních jmen.

Jednoznačným indikátorem konfliktu je nucené přesídlování, jehož cílem je rozptýlení menšinové populace. Kromě Albánie bylo uplatňováno od roku 1976 v Bulharsku proti Makedoncům⁵³ a plánováno v Rumunsku. Dalším indikátorem je kriminalizace užívání menšinového jazyka (zákaz veřejného používání turečtiny v Bulharsku). Omezování výuky, tisku a vysílání v menšinovém jazyce nemůžeme sice považovat za přímý útok na identitu, avšak má jednoznačně asimilační charakter a je také průvodním jevem většiny konfliktů. Dalším indikátorem může být kriminalizace vyznání. V Albánii bylo od roku 1967 kriminalizováno vyznávání jakéhokoli náboženství, což se dotýkalo všech obyvatel země. Zatímco se identita Albánců neváže na konkrétní vyznání, identita řecké, aromunské, makedonské a srbsko-černohorské menšiny je s určitým vyznáním spojena. Kampaň proti Pomakům v Bulharsku s sebou nesla přímo zákaz vyznávání islámu.⁵⁴

Nejdelší systematické tažení proti identitě menšin proběhlo po roce 1966 v Albánii. Zaměřeno bylo hlavně proti Řekům a zahrnovalo omezování školství, kampaň proti náboženství, nucené přesídlování a albanizaci jmen. Vrcholu dosáhlo v polovině 70. let. V Bulharsku se asimilační kampaně táhly po celá 70. a 80. léta – od roku 1971 proti Pomakům, od roku 1976 proti Makedoncům, od roku 1980 proti Romům a nejsilnější od roku 1984 proti Turkům. Pilířem kampaní proti muslimským menšinám bylo pochopitelně tažení proti islámu, jehož hlavní součástí byla bulharizace jmen, jakož i přísný zákaz slavení výročních svátků. Došlo též ke zrušení tureckého školství a následně tisku v turečtině a k zákazu používání turečtiny na veřejnosti v roce 1985. V Rumunsku měl konflikt méně vyhrocenou podobu. Tlak byl zaměřen především na Maďary a systematické podoby nabyl od roku 1982. Maďarští aktivisté byli vypovídáni ze země, školství bylo důsledně rumunizováno. Vrcholu konflikt dosáhl v letech 1988–1989.

Konflikty se nevyhnuly ani Jugoslávii. Makedonské vedení zahájilo v roce 1986 politiku omezování albánského školství v albánštině, omezení vysílání v albánštině, omezení fondu albánských osobních jmen a důslednou makedonizaci místopisných názvů. Tento postup vyvrcholil v roce 1989 ústavním dodatkem, jímž makedonští Albánci ztratili své dosavadní konstitutivní postavení v rámci republiky. Otevřený konflikt mezi Srbskem a kosovskými Albánci, započatý v roce 1987, s novou silou pokračoval po pádu komunismu srbizací státního sektoru, zrušením státního tisku a vysílání v albánštině a srbizací školních osnov v letech 1991–1992. Ještě během komunistické vlády se objevila předzvěst konfliktu mezi Chorvatskem a zdejší srbskou menšinou v podobě návrhu na zavedení chorvatštiny jako jediného úředního jazyka (1989). Bez ohledu na výměnu politické garnitury v následujícím roce se konflikt z tohoto bodu postupně rozvíjel zrušením ústavního konstitutivního postavení Srbů a postupnou dílčí kroatizací státního sektoru.

Srbsko se odvážilo k přímé politické a logistické podpoře srbské menšiny v Chorvatsku a podněcovalo ji k odporu, později poskytlo tutéž podporu Srbům v Bosně a Hercegovině, což učinilo i Chorvatsko vůči zdejším Chorvatům. Přecenění vlastních sil a podcenění protivníka na obou stranách vyústilo ve vleklou válku chorvatského státu s částí srbské menšiny a v třístrannou válku v Bosně a Hercegovině.

V Bosně a Hercegovině žádný z konstitutivních národů nebyl v celkovém pohledu faktickou menšinou ani většinou. V jednotlivých oblastech však vždy příslušníci některého ze tří národů byli menšinou. Poněvadž se současně s parlamentními volbami v roce 1990

konaly i volby komunální (okresní), na sklonku roku 1991 již v Bosně a Hercegovině probíhaly desítky tichých konfliktů na okresní úrovni. V té době došlo k uzavření aliance mezi chorvatskými a bosenskomuslimskými nacionalisty, kteří dohromady získali parlamentní většinu. Srbové tak byli odsunuti do postavení faktické menšiny. Konflikt se pak definitivně přenesl na celorepublikovou úroveň a měl podobu konfliktu srbské „menšiny“ s bosenskohercegovským státem. Jeho přímým důsledkem bylo rozhoření konfliktu mezi Srbskem a muslimskou menšinou v Sandžaku. Uvnitř výše zmíněné aliance v Bosně a Hercegovině měli většinu muslimové, Chorvaté se zase těšili plné podpoře Chorvatska. To v roce 1993 vyústilo v další konflikt, který měl podobu konfliktu větší části Chorvatů se státem, nyní reprezentovaným prakticky již pouze muslimy. Konflikty v Makedonii a v Srbsku se zhruba od roku 1992 i přes občasné výkyvy ustálily na určitém statu quo. V roce 1998 však konflikt v Kosovu přerostl v otevřený ozbrojený konflikt, který byl následován podobným v jižním Srbsku v roce 2000 a v Makedonii v roce 2001. Spojujícím prvkem těchto konfliktů je to, že se týkaly hlavně Srbů a Albánců, ze správného hlediska nejroztržštěnějších balkánských národů (jsou rozděleni do šesti státních nebo samosprávných celků, přičemž v tom, který je jádrem, žije pouze kolem 60 % etnika; Srbové především v užším Srbsku a dále ve Vojvodině a v Kosovu, v Černé Hoře, v Bosně a Hercegovině a v Chorvatsku /srbská komunita v Makedonii má jen okrajový význam, neboť je z větší části územně rozptýlena/, Albánci především v Albánii a dále v Kosovu, v užším Srbsku, v Makedonii, v Černé Hoře a v Řecku.)

Nacionalismus po pádu komunismu

Nacionalismus je skutečně v určitém smyslu posledním stadiem komunismu, avšak nikoli v tom smyslu, jak to mínil Michnik. Že by se komunistické elity pokusily po zhroutení systému uchovat moc pod pláštěm nacionalismu, je příliš jednoduchá interpretace. Rozdíly jsou patrné i při prostém srovnání situace v jugoslávských republikách. V Chorvatsku (podobně jako ve Slovinsku a v Bosně a Hercegovině) prosadil své lidi do vedení republikových komunistických organizací liberální proud. Jeho politický program zahrnoval i obhajobu národních zájmů, avšak liberály nelze šmahem označit za nacionalisty. V Srbsku se osobou Slobodana Miloševiče prosadil do vedení naopak dogmatický proud, stavějící se proti pluralitě politické, proti pluralitě vlastnictví a výrobních způsobů. Ani jeho programem nebyl však nacionalismus. Jeho cílem bylo uchování systému, a proto se soustřeďoval na postihování ideových odchylek od oficiální dogmatiky. Přesto se po pádu komunistické ideologie stala dlouholetou realitou v obou republikách nacionalistická státní politika.

Reformní komunisté v Chorvatsku prosadili takovou verzi volebního zákona, která dávala absolutní převahu vítězi voleb proto, aby nacionalisty v parlamentní struktuře odsunuli na okraj. Opomněli však dostatečně účinně oslovit veřejnost a volební systém namísto udržení elit znamenal jejich radikální proměnu. Milošević se naopak takticky přizpůsobil společenské poptávce, když sám ve velkém používal nacionalistickou rétoriku. Díky tomu mohl plně využít výhod obdobného volebního systému, jaký byl použit v Chorvatsku.

Při podrobnějším pohledu na dva nacionalistické autoritativní režimy, reprezentované osobami prezidentů Tuđmana a Miloševiče, snadno zjistíme, že to zdaleka nebyl pouze nacionalismus, co je drželo u moci. Sloužilo k tomu také důsledné podřízení státního aparátu a státních hromadných sdělovacích prostředků, včetně jejich zneužívání pro podrývání a kriminalizaci opozice. Velkou roli hrála předvolební matematika nahrávající jejich stranám, tedy využití podobného efektu, jaký jim v roce 1990 přinesl dvoutřetinovou většinu v parlamentech. Výsadní pozice po prvních volbách jim přitom umožňovala i nadále určovat volební pravidla a přizpůsobovat je svým potřebám, třebaže jejich volební úspěchy i přesto postupně klesaly. Za zmínku stojí zvláště dva z prvků volební matematiky: Tuđmanova strana Chorvatské demokratické společenství (HDZ) zavedla institut tzv. kandidátky pro diasporu, tj. pro chorvatské občany žijící trvale v zahraničí (šlo hlavně o Chor-

vaty z Bosny a Hercegoviny). Ti volili 12 poslanců dolní komory Parlamentu a své hlasy dávali téměř bezvýhradně HDZ. Zmíněných 12 poslanců zajišťovalo HDZ potřebnou nadpoloviční většinu. Milošević zase obratně využíval toho, že kosovští Albánci téměř bez výjimky bojkotovali volby a jejich hlasy propadaly hlavně ve prospěch nejsilnější strany v příslušném volebním obvodu. Protože Srbové v Kosovu dávali hlasy především Miloševićově Socialistické straně Srbska (SPS), pro Miloševiče představovaly volební obvody v Kosovu rovněž rezervu poslaneckých mandátů.

Samí vůdci se spoléhali na nacionalismus jako na oporu svého vlivu. Nakolik se mylili, ukazují případy konkrétních voleb, v nichž chtěli programově využít nacionalismus. Tuđman vypsal v roce 1995 mimořádné volby bezprostředně po drtivém vojenském vítězství nad krajinskými Srby, přičemž doufal, že díky vlně nacionalistické euforie hravě porazí i politickou opozici. Na jeho podpoře se to však nijak neprojevalo, získal dokonce ještě méně mandátů než při předchozích volbách.⁵⁵ Milošević se rovněž nechal v roce 2000 splést vlnou národní euforie a širokou podporou, jaké se mu dostalo během války s NATO o rok dříve, ba co více, domníval se, že osobní účastí v prezidentských volbách zvýší šance své strany na vítězství v parlamentních volbách. Ukolébán natolik zanedbal přípravu na volby, že nepoužil ani obvyklých machinací, a dočkal se fatální prohry.⁵⁶

Poučný je příklad Bulharské socialistické strany (BSP), přímé dědičky komunistické strany, která vedla ještě před rokem 1989 bezprecedentní konflikt s početně významnou menšinou. Do prvních voleb po pádu komunismu, jež se v roce 1990 konaly v Bulharsku, vstupovala BSP ještě s xenofobní rétorikou na účet turecké menšiny.⁵⁷ Komunisté sice zvítězili, avšak nezískali zdaleka takovou převahu jako v Srbsku, neboť použitý volební systém do obou parlamentních komor byl kombinací většinového a poměrného systému. Při třetích volbách v roce 1994, které vrátily do vlády bývalé komunisty, se už nacionalismus jako předvolební téma stěžejně projevil.⁵⁸

Ačkoli naladění veřejnosti i politické scény majoritních národů vychází vstříc nacionalistickému přístupu k menšinám i tam, kde vysloveně nacionalistické strany nezískaly moc,⁵⁹ v politice se jako téma obecně udržoval spíše setrvačností. Politicky živý byl hlavně tam, kde se stát účastnil válečného konfliktu, neboť zdejší moc mnohem naléhavěji pocítovala potřebu mobilizačního prvku. Skutečnost, především ekonomická, stavěla před výkonnou moc jiné naléhavé úkoly, než bylo řešení národnostní otázky. Když v balkánských státech proběhla od druhé poloviny 90. let druhá či třetí výměna vládní garnitury, došlo také k určité liberalizaci menšinové politiky. Vnější známkou toho se stalo např. začlenění menšinových ministrů do vlády (v roce 1996 v Rumunsku, v roce 1997 v Albánii, v roce 2000 v Srbsku a v roce 2001 v Bulharsku). V Makedonii započala koalice dvou nacionalistických stran – majoritní a minoritní –, vládoucí od roku 1998, se sérií dílčích kroků, jež měly zajistit integraci etnických Albánců do makedonské společnosti. Když počátkem roku 2000 došlo k výměně vládnoucí garnitury v Chorvatsku, následovalo omezení legislativních opatření namířených proti návratu srbských uprchlíků do Chorvatska (ačkoli do úřední praxe se tato změna příliš nepromítla). Bývalí komunisté, kteří stáli v čele vítězné občanské koalice v Bosně a Hercegovině v roce 2000, začali s mezinárodní správou spolupracovat na omezení etnických konstitučních prvků. K nejvýraznějšímu obratu došlo v Srbsku po svržení Miloševićova režimu na podzim roku 2000. Nejenže byl nově vytvořen zvláštní rezort pro národnostní menšiny, ale došlo i k bezprecedentnímu případu – k zastavení války, kterou stát vedl v jižním Srbsku s albánskými povstalci.

Bylo by krátkozraké připisovat tomuto vývoji charakter nezvratného trendu. Jestliže pád komunismu neznamenal nutně, že Balkán čeká éra nacionalismu, ani druhý předěl neznamena, že ho čeká éra bez nacionalismu. Avšak tím, že byl nacionalismus připuštěn do politické soutěže, se ukázalo, že jeho zastaralá, dobou překonaná forma nedokázala voliče zásadně oslovit. Není samozřejmě vyloučeno, že se inovovaný nacionalismus dokáže

časem prosadit šířeji. Poněvadž poválečný nacionalismus na Balkáně vrcholil zhruba v generačním odstupě, je možné např. to, že nástup generace narozené po roce 1989 bude...

* * *

Abychom nepodlehli dojmů, že se Balkán dodnes ostře liší od střední Evropy, kde se v legislativě prosadil liberální model přístupu k menšinám, nejvýrazněji v Maďarsku,⁶⁰ nesmíme přehlížet ryze praktické prvky tolerantního přístupu k menšinám. Jinak bychom mohli snadno dospět k interpretaci, podle níž se po vykonání politického rozhodnutí o násilné homogenizaci státního území prosadila ve střední Evropě tolerance, která zde existovala i dříve, zatímco na Balkáně se naopak po politicky nadiktované spolupráci postupně prosadila tradiční nenávist.⁶¹ Pro Maďarsko, Polsko i Českou republiku v sobě liberální přístup neobsahuje tak silnou hrozbu, neboť tyto tři státy jsou etnicky téměř homogenní. V tom je uvedených trojici blízké Slovinsko, které důvody pro svůj poměrně tolerantní přístup k menšinám nemusí hledat pouze v tradiční příslušnosti ke středoevropskému prostoru, ale také v tom, že je jednonárodním státem. Avšak příklad Slovenska nebo ještě spíše pobaltských států, které zcela jistě nelze umístit na Balkán, ukazuje, že samotná existence významné menšiny dokáže v praktické politice výrazně brzdit vstřícnost. Některé balkánské státy jako např. Rumunsko se naopak inspirovaly podobnými vzory, jaké zavedly středoevropské země. Legislativně tolerantní přístup zvolilo Rumunsko jako prostředek k otupení politického vlivu maďarské menšiny, zatímco Slovensko, kde jsou obavy z maďarského separatismu obdobné, šlo protichůdnou cestou. V případě Rumunska jde o výrazný obrat ve srovnání s politikou komunistického režimu předchozího období 80. let. Naopak přístup Slovenska po osamostatnění vcelku organicky navázal na předchozí trend, např. v otázce omezování maďarského školství na Slovensku.⁶² Toto drobné srovnání ukazuje, jak problematické je stanovovat pravidla ve vztahu mezi jevy shrnovanými pod pojmy komunismus a nacionalismus.

Nástup nacionalismu byl vyústěním vnitřního vývoje v jihovýchodní Evropě, v němž pád komunismu – společný důsledek vývoje v SSSR a ve střední a jihovýchodní Evropě – představoval pouze jeden z impulzů. Fenomén, který je s pádem komunismu skutečně bezprostředně spojen, je problém boje o moc, respektive problém neochoty se jí vzdát. A účelově využívaný nacionalismus byl zase pouze jedním z prostředků k získání a udržení moci. V Srbsku se po pádu komunismu dostali k moci bývalí komunisté, kteří nacionalismus široce využívali. V Makedonii rovněž, avšak jejich nacionalismus měl mnohem mírnější formu. V Bulharsku bývalí komunisté od nacionalismu postupně ustoupili. V Rumunsku se k moci dostala široká fronta, v níž hráli prim bývalí komunisté, využívající nacionalistických sentimentů jen občas jako účelového prostředku.⁶³ V Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině byli komunisté v prvních volbách poraženi a k moci se dostali nacionalisté. Menšinová politika balkánských států bezprostředně po pádu komunismu měla různé podoby – status quo jako v Bulharsku, smířlivý postoj jako v Rumunsku, formální práva, ale neformální diskriminace jako v Makedonii, konfrontace jako v Chorvatsku anebo „privatizace“ státu podle národnostních linií jako v Bosně a Hercegovině. Dědictví komunismu poskytovalo prostor pro všechny takovéto varianty.⁶⁴

Pro veřejnost byl nacionalismus nepochoybně přitažlivý. Byl však pouze jedním z širšího okruhu navzájem příbuzných témat, opírajících se o očekávání a současně o obavy vyvolané pádem dosavadních autorit. Nacionalisté v Chorvatsku, společenští outsideri vzpírající se funkcionářským strukturám v Albánii, komunisté slibující zachování starých jistot v Bulharsku nebo komunisté bojující proti „novému světovému pořádku“ jako v Srbsku, všichni prezentovali strukturálně podobný model, jaký se snažili prezentovat komunisté, dokud byli ještě u moci. To úzce souvisí s tím, co ve spojitosti se zánikem komunistického systému Gellner nazval „koncem morálního řádu“; v nehodnotícím smyslu byl tento systém hluboce morálním, pravda, moc a společnost v něm byly úzce propojeny. Občan-

ská společnost, mocensky i názorově silně heterogenní, je oproti němu řádem amorálním.⁶⁵ Nástupci starých komunistických elit se proto snažili vytvořit analogii předchozího – morální systém –, a to právě proto, že se systém nezhroutil pouze institucionálně a mocensky, ale také společensky. Rok 1989 (v Albánii spíše rok 1990) znamenal společenský otřes, avšak nikoli tak ostrý předěl v politickém životě, jak by se mohlo zdát. Politický život se minimálně do poloviny 90. let vyvíjel v duchu v mnohém podobném předchozímu systému. Od komunistického dědictví se jednotlivé státy odpoutávaly postupně, ve fázích ohraničených změnami mocenské konstelace, jež s sebou nesly také trhání v mezidobí vytvořených společenských sítí. A jestliže národní komunistické režimy směřovaly k zúctování s menšinami jako k vrcholu své existence, můžeme za důležitý indikátor zmíněného odpoutávání považovat právě výše uvedenou korekci tvrdého kurzu v národní otázce.

¹ Viz Hroch, Miroslav: Nevítaná identita – nacionalismus jako odkaz komunismu? Mezinárodní vztahy, rok 1997, číslo 4, s. 51. Viz též Kaplan, Robert D.: *Balkan Ghosts. A Journey Through History*. New York: St. Martin's Press, 1993.

² Geremek vystoupil s tímto názorem v roce 1997 na Fóru 2000. Jeho projev viz http://www.forum2000.cz/text_forum2000.html

³ Michnikův názorový vývoj viz Michnik, Adam: *Letters from Freedom. Post-Cold War Realities and Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 1998, 346 stran (název parafrázuje slavnou sbírku starších Michnikových esejů vydaných pod názvem *Letters from Prison*). Kniha vyjadřuje zklamání nad vnitropolitickým vývojem v Polsku a znechucení ideou etnický čistého státu, jejíž autorství Michnik přisuzuje Slobodanu Miloševićovi.

⁴ Viz Gellner, Ernest: *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997, s. 110–111. Text knihy vznikl v roce 1994.

⁵ „The repressed has returned and its name is nationalism.“ – Ignatieff, Michael: *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994, s. 13.

⁶ Viz Brubaker, Rogers: *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism*. In: Hall, John (ed.): *The State of the Nation. Ernst Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 272.

⁷ Viz tamtéž, s. 272–305.

⁸ Viz Hroch, Miroslav: cit. dílo, s. 51–53.

⁹ Tadić, Božidar: *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*. Podgorica: CID, 1999, s. 215.

¹⁰ Jović, Dejan: Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija. *Reč. Časopis za kulturu i društvena pitanja*, 62, červen 2001, s. 110.

¹¹ Logický rozpor, který její doslovná aplikace přináší a na nějž upozornil Hroch, není v této souvislosti relevantní. Viz Hroch, Miroslav: cit. dílo, s. 52.

¹² Viz Gellner, Ernest: *Národy a nacionalismus*. 2. vydání. Praha: Nakladatelství Josef Hříbal, 1993, s. 1.

¹³ Cit. dle Hroch, Miroslav: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.

¹⁴ Viz Hobsbawm, Eric: *Národy a nacionalismus od roku 1780*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000, s. 99.

¹⁵ Není zde dost prostoru na podrobnější rozbor. Odkazují pouze na syntetické práce. Nejnovější syntéza viz Jelavich, Charles – Jelavich, Barbara: *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. Seattle: University of Washington Press, 1986. Podrobný přehled nabízí i klasické dílo – Stavrianos, L. S.: *The Balkans since 1453*. 2. doplněné vydání. London: Hurst & Company, 2001 (původní vydání 1958).

¹⁶ Viz Jelavich, Charles: *Južnoslavenski nacionalizmi*. Jugoslavenko ujedinjenje i udžbenici prije 1914. Zagreb: Globus, 1993, s. 49–54, 62–67 a 74–239.

¹⁷ Pracovní rozdělení vývoje nacionalismu na čtyři fáze, které pro případ Bulharska navrhla Todorová, je možné aplikovat na celý komunistický Balkán: 1) program státního nacionalismu – sjednocení, 2) nacionalismus v krizi – revizionismus, 3) komunismus a „komunistický“ nacionalismus, 4) posttotalitní nacionalismus. – Viz Todorova, Maria: *The Course of Discourses of Bulgarian Nationalism*. In: Sugar, Peter F. (ed.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Lanham – London: The American University Press, 1995, s. 76. Z uvedeného rozdělení je zřejmé, že hlavním předmětem této stati je třetí fáze.

¹⁸ Protože zde není dost místa na podrobné přiblížení komunistické politiky a strategie na Balkáně před druhou světovou válkou, uvádím pouze nejdůležitější odkazy. O komunistické politice vůči Balkánu můžeme hovořit víceméně od 5. kongresu Kominterny v roce 1924, na němž byly vtyčeny hlavní body této politiky. O předcházejícím formování národní otázky v leninském Rusku viz Pipes, Richard: *The Formation of the Soviet Union Communism and Nationalism 1917–1923*. Doplněné vydání. New York: Atheneum, 1968. Nejdůležitějším bodem zmíněné politiky byla realizace předválečné myšlenky balkánských sociálnědemokratických stran, federace balkánských států. K ní viz Stavrianos, L. S.: *Balkan Federation. A History of the Movement toward*

- Balkan Unity in Modern Times. Northampton, 1944. K době jejího projektování za druhé světové války viz sborník dokumentů: Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, Zaslona, 1991. Ten obsahuje i základní dokumenty jednotlivých balkánských komunistických stran k národnostní otázce. O korekcích původně vutyčené komunistické politiky na Balkáně v souvislosti se změnami sovětské politiky v polovině 30. let viz Даскалов, Дончо: *Георги Димитров и новият политически курс на Коминтерна 1934/1936*. София: Партиздат, 1980. K Makedonii, jež patřila k hlavním zdrojům podnětů ideje balkánské federace, viz Миноси, Михайло: *Македония во билатералните и мултилатерални договори на балканските држави*. Скопје: Архив на Македония – Филозофски факултет – Матица Македонска, 2000. Viz též Вељановски, Новица: *Македония во југословенско-бугарските односи 1944–1953*. Скопје, 1998. K politice srbské sociální demokracie, která byla hlavním podněcovatelem balkánské federace, viz Lapčević, Dragiša: *Rat i srpska socijalna demokratija od Dragiše Lapčevića*. Beograd: Štamparija Tucović, 1925. Ke kořenům jugoslávského federalismu, který kopíroval ideje balkánské federace, viz Nadoveza, Branko: *Federalizam i nacionalno pitanje u delu Moše Pijade*. Paraćin: Vuk Karadžić, 1994. K politice jugoslávské komunistické strany až po převzetí moci viz Djilas, Aleksa: *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953*. 2nd ed. Harvard University Press, 1997. O meziválečném balkánském nacionalismu a jeho rozvoji v souvislosti s komunistickými a fašistickými idejemi stručně viz Berend, Ivan T.: *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2001, s. 48–83.
- ¹⁹ Viz Dimitrijević, Nenad: *Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti*. Reč. Časopis za kulturu i društvena pitanja, 60, prosinec 2000, s. 140.
- ²⁰ Viz Plaček, Vilém: *Problém národních menšin v Československu za války a v letech 1945–1948*. Slezský sborník, ročník 67, číslo 4 (1969), s. 433–455. Viz též Hann, Chris: *Postsocialist Nationalism. Rediscovering the Past in Southeast Poland*. *Slavic Review*, Vol. 57, No. 4 (1998), s. 848–849. Viz rovněž Bobák, Ján: *Maďarská otázka v Česko-Slovensku (1944–1948)*. Martin: Matica slovenská, 1996, s. 103–123. Viz též Bobák, Ján: *Slováci v Maďarsku (1918–1945)*. Slovensko: Kubko-Goral, 1998, s. 48–49.
- ²¹ Viz Brunnbauer, Ulf: *Od shvatanja do delovanja. Bugarska i njene muslimanske manjine, 1878–1999*. In: Fatić, Aleksandar (ed.): *Problemi srpske politike*. Beograd: Centar za menadžment, 2000, s. 243.
- ²² Z bohaté literatury k odsunu Němců z Československa a z Polska uvádím pouze nejnovější. Ther, Philipp – Siljak, Ana: *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. London – Boulder – New York – Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2001. Brandes, Detlef: *Cesta k vyhnání, 1938–1945. Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a z Polska*. Praha: Prostor, 2002.
- ²³ Většina maďarské vlády s kolektivním vysídlením Němců nesouhlasila, avšak přesto se přizpůsobila a menší část maďarských Němců byla vysídlena. Viz Morvay, Péter: *Menšiny v Maďarsku a maďarská menšinová politika od roku 1918 do současnosti*. In: Gabal, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 192.
- ²⁴ Viz Castellan, George: *The Germans of Rumania*. *Journal of Contemporary History*, Vol. 6, No. 1 (1971), s. 71.
- ²⁵ Viz Brunnbauer, Ulf: cit. dílo, s. 244–245.
- ²⁶ Podle údajů uváděných Hakifem Bajramim. In: Cani, Bahri – Milivojević, Cvijetin: *Космет или Kosova*. Beograd: NEA, 1996, s. 156.
- ²⁷ Viz Стоянов, Валери: *Турското население в България между полюсите на етническата политика*. София: ЛИК, 1998, s. 125–129.
- ²⁸ Viz Šatava, Leoš: *Národnostní menšiny ve střední Evropě*. Encyklopedická příručka. Praha: Ivo Železný, 1994, s. 54–58, 176 a 225–231.
- ²⁹ Vedení jugoslávské komunistické strany zřejmě vidělo ve studentských protestech z roku 1968 největší nebezpečí pro režim během celých 35 let Titovy vlády. Viz Jović, Dejan: cit. dílo, s. 135.
- ³⁰ Viz Brunnbauer, Ulf: cit. dílo, s. 245–246.
- ³¹ Viz Стоянов, Валери: cit. dílo, s. 86.
- ³² Viz Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Beograd, 1987, s. 650–651 a 654.
- ³³ Viz Verdery, Katherine: *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1995, s. 116.
- ³⁴ Viz Pešić, Vesna: *Rat za nacionalne države*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996, s. 18–19.
- ³⁵ Výborně to ilustruje příklad z Albánie. Státní dekret č. 5912 z roku 1979, který byl používán hlavně proti příslušníkům menšin, umožňoval internaci nebo nucené přesídlení jednotlivců, „představujících nebezpečí pro společenský systém“. Nucené přesídlování navázalo na předválečnou praxi nacionalistického Zogova režimu. Viz Ortakovski, Vladimir: *Minorities in the Balkans*. *Малцинствата на Балканот*. Skorje, 2-ри Август С, 1998, s. 301.
- ³⁶ Viz tamtéž, s. 264.
- ³⁷ Živkovův režim v Bulharsku podporoval tezi o splnutí tří prvků – thráckého, bulharského a slovanského. Viz Todorova, Maria: cit. dílo, s. 64. V Rumunsku 50. let byl uměle zdůrazňován slovanský prvek v etnogenezi Rumunů, ale od 60. let začala znovu vítězit dáko-románská teorie a za Ceaușesca se stala hlavním tématem archeologie. Viz Niessen, James P.: *Romanian Nationalism: An Ideology of Integration and Mobilization*. In: Sugar, Peter F. (ed.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Lanham – London: The American University Press, 1995, s. 293–295. Rovněž v Makedonii nastalo pátrání po autochtonních staromakedonských kořenech.

- ³⁸ Viz Ortakovski, Vladimir: cit. dílo, s. 311.
- ³⁹ Viz tamtéž, s. 301–302.
- ⁴⁰ Viz Pešić, Vesna: cit. dílo, s. 22–27. Někteří významní autoři, především Sabrina Ramet, podporují dokonce tezi o tom, že vztahy mezi jugoslávskými republikami po roce 1974 je nutné chápat jako mezistátní. Viz Ramet, Sabrina P.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Bloomington: Indiana University Press, 1992, 346 stran.
- ⁴¹ Viz Hayden, Robert M.: *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. University of Michigan Press, 2000, s. 15–16. Viz též Hayden, Robert M.: *Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics*. *Slavic Review*, Vol. 51, No. 4 (1992), s. 655–656. Hayden zde dokládá, jak postupný rozvoj vyhraněně nacionalistické koncepce státu po pádu komunismu v Bosně a Hercegovině (ve formě mírových plánů), respektive v Chorvatsku, integrálně spočíval na legislativním základě z počátku 70. let.
- ⁴² Viz Bilandžić, Dušan: *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije*. Glavni procesi 1918–1985. 3. vydání. Zagreb: Školska knjiga, 1985, s. 514–515.
- ⁴³ Viz Blagojević, Marina: *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996, s. 239 a 251. Viz též Gashi, Musa: *Some facts about Kosova*. *Disa fakte mbi Kosovën*. Skopje: Logos-A, 1997, s. 27–64. Viz rovněž Baletić-Wertheimer, Alica: *Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja*. Zagreb: Globus, 1993, s. 175–200.
- ⁴⁴ Viz Blagojević, Marina: cit. dílo, s. 242–255.
- ⁴⁵ Viz Tesař, Filip: *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*. In: Gabal, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 258–261 a 277–278.
- ⁴⁶ Viz Pešić, Vesna: cit. dílo, s. 16.
- ⁴⁷ Tato triadická kombinace se skládá ze skupiny, dostávající se do podřízeného postavení (incipient national minority) v nacionalizované republice, odpoutávající se od národního státu (incipient national state), a republiky, v níž menšina začíná spatřovat svou pravou domovinu (incipient external national homeland). Brubaker tento model stavěl na příkladu Srbů v Chorvatsku a některých sovětských republik. Viz Brubaker, Rogers: *The Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 69–70.
- ⁴⁸ V Bulharsku to koncem 70. let bylo podloženo i oficiální tezí o společném etnickém původu všech obyvatel Bulharska. Viz Сроянов, Валери: cit. dílo, s. 151. Viz též Mutafachieva, Vera: *The notion of the „Other“ in Bulgaria. The Turks – a historical study*. *Anthropological Journal on European Cultures*, Vol. 4, No. 2 (1995), s. 31.
- ⁴⁹ Viz Larrabee, Stephen F.: *Long Memories and Short Fuses. Change and Instability in the Balkans*. *International Security*, Vol. 15, No. 3 (1990–1991), s. 83. Viz též Newall, Venetia: *The Destruction of the Hungarian Vilages in Romania*. *Anthropology Today*, Vol. 4, No. 5 (1988), s. 3–5.
- ⁵⁰ Viz Dimitrijević, Vojin: *Sukobi oko Ustava iz 1974*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996, s. 687–752.
- ⁵¹ Viz Vasileva, Darina: *Bulgarian Turkish Emigration and Return*. *International Migration Review*, No. 2, Special Issue: *The New Europe and International Migration*, 1992, 26, s. 348. Plánované nucené přesídlení vesnického obyvatelstva by zasáhlo většinu nerumunské venkovské populace v Rumunsku.
- ⁵² Viz Ortakovski, Vladimir: cit. dílo, s. 301.
- ⁵³ Viz tamtéž, s. 271.
- ⁵⁴ Viz Brunnbauer, Ulf: cit. dílo, s. 245.
- ⁵⁵ Viz Hloušek, Vit: *Stranický systém Chorvatska – nedokončená transformace*. In: Strmiska, Maxmilián: *Postkomunistické stranické soustavy a politická pluralita*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 1999, s. 110.
- ⁵⁶ Viz Antičić, Slobodan: *Poslednje greške i pad Slobodana Miloševića*. *Reč. Časopis za kulturu i društvena pitanja*, 62, červen 2001, s. 185–187 a 190–202.
- ⁵⁷ Viz Büchschütz, Ulrich – Georgiev, Ivo: *Nationalismus, nationalistische Parteien und Demokratie in Bulgarien seit 1989*. *Südosteuropa Mitteilungen*, Vol. 50, No. 3–4 (2001), s. 243.
- ⁵⁸ Viz tamtéž, s. 247.
- ⁵⁹ Viz MacIntosh, Mary E. – Abele Mac Iver, Martha – Abele, Daniel G. – Nolle, David E.: *Minority Rights and Majority Rule. Ethnic Tolerance in Romania and Bulgaria*. *Social Forces*, Vol. 73, No. 3 (1995), s. 943–964.
- ⁶⁰ Viz Pálók, Judit Boda: *The Protection of National and Ethnic Minorities' Rights in Hungary (1989–1997)*. In: Romsics, Ignác – Király, Béla K. (eds.): *Geopolitics in the Danubian Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Budapest: Central European University Press, 1998, s. 317–345.
- ⁶¹ K tomu viz Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 140–160.
- ⁶² Viz Morvay, Péter: cit. dílo, s. 195.
- ⁶³ Viz Verdery, Katherine: *Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania*. *Slavic Review*, Vol. 52, No. 2 (1993), s. 187.
- ⁶⁴ Komparativní přehled politické transformace ve středoevropských a jihovýchodoevropských zemích po roce 1989, včetně chronologie a výsledků voleb (do roku 1997), viz Ágh, Attila: *The Politics of Central Europe*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1998.
- ⁶⁵ Viz Gellner, Ernest: *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997, s. 119.

Literatura

- AntoniĆ, Slobodan: Poslednje greške i pad Slobodana Miloševića. Reč. Časopis za kulturu i društvena pitanja, 62, červen 2001, s. 160–205.
- Arnautović, Suad: Izbori u Bosni i Hercegovini '90. Analiza izbornog procesa. Sarajevo: Promocult, 1996.
- Baletić-Wertheimer, Alica: Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja. Zagreb: Globus, 1993.
- Bideleux, Robert – Jeffries, Jan: A History of Eastern Europe. London: Routledge, 1999.
- Bilandžić, Dušan: Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985. 3. vydání. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Blagojević, Marina: Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza. In: Popov, Nebojša (ed.): Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Beograd: Republika, 1996, s. 232–264.
- Bobák, Ján: Maďarská otázka v Česko-Slovensku (1944–1948). Martin: Matica slovenská, 1996.
- Bobák, Ján: Slováci v Maďarsku (1918–1945). Slovensko: Kubko-Goral, 1998.
- Brubaker, Rogers: Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In: Hall, John (ed.): The State of the Nation. Ernst Gellner and the Theory of Nationalism. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 272–305.
- Brubaker, Rogers: The Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Brunnbauer, Ulf: Doch ein historischer Kompromiß? Perspektiven und Probleme der Verfassungsreform in Makedonien. Südosteuropa, Vol. 50, No. 7–9 (2001), s. 347–367.
- Brunnbauer, Ulf: Od shvatanja do delovanja. Bugarska i njene muslimanske manjine, 1878–1999. In: Fatić, Aleksandar (ed.): Problemi srpske politike. Beograd: Centar za menadžment, 2000, s. 233–256.
- Büchschenschütz, Ulrich – Georgiev, Ivo: Nationalismus, nationalistische Parteien und Demokratie in Bulgarien seit 1989. Südosteuropa, Vol. 50, No. 3–4 (2001), s. 233–262.
- Cani, Bahri – Milivojević, Cvijetin: Космет или Kosova. Beograd: NEA, 1996.
- Castellan, George: The Germans of Rumania. Journal of Contemporary History, Vol. 6, No. 1 (1971), s. 52–61 a 63–75.
- Clark, Howard: Civil Resistance in Kosovo. London – Sterling: Pluto Press, 2000.
- Cohen, Lenard J.: Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević. Boulder: Westview Press, 2001.
- Dančák, Břetislav: Národnostní menšiny v Polsku. Exkurs k historii a významu vztahů mezi Poláky a Židy. In: Gabal, Ivan (ed.): Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace. Praha: G plus G, 1999, s. 173–186.
- Dančák, Břetislav – Fiala, Petr (eds.): Nacionalistické politické strany v Evropě. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 1999.
- Dančák, Břetislav – Fiala, Petr (eds.): Národnostní politika v postkomunistických zemích. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 2000.
- Даскалов, Дончо: Георги Димитров и новият политически курс на Коминтерна 1934/1936. София: Партиздат, 1980.
- Dimitrijević, Nenad: Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti. Reč. Časopis za kulturu i društvena pitanja, 60, prosinec 2000, s. 137–159.
- Dimitrijević, Vojin: Može li se država-nacija na Balkanu pomiriti sa svojim građanima? Odnos prema državljanstvu i ljudskim pravima u balkanskim zemljama. Reč. Časopis za kulturu i društvena pitanja, 62, červen 2001 (host.sezampro.yu/rec/9803/REC98036.htm).
- Dimitrijević, Vojin: Neizvesnost ljudskih prava. Na putu od samovlašća ka demokratiji. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1993.
- Dimitrijević, Vojin: Sukobi oko Ustava iz 1974. In: Popov, Nebojša (ed.): Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju. Beograd: Republika, 1996, s. 687–752.
- Djilas, Aleksa: The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953. 2nd ed. Harvard University Press, 1997.
- Gashi, Musa: Some facts about Kosova. Disa fakte mbi Kosovën. Skopje: Logos-A, 1997.
- Gellner, Ernest: Národy a nacionalismus. 2. vydání. Praha: Nakladatelství Josef Hříbal, 1993.
- Gellner, Ernest: Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1997.
- Goati, Vladimir: Izbori u SRJ od 1990 do 1998 volja građana ili izborna manipulacija. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju, 2001.
- Hann, Chris: Postsocialist Nationalism. Rediscovering the Past in Southeast Poland. Slavic Review, Vol. 57, No. 4 (1998), s. 840–863.
- Hasani, Sinan: Kosovo. Istine i zablude. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1986.
- Hayden, Robert M.: Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts. University of Michigan Press, 2000.
- Hayden, Robert M.: Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics. Slavic Review, Vol. 51, No. 4 (1992), s. 654–673.
- Henkel, Jürgen: Zwischen Not und Nostalgie – Präsidentschafts- und Parlamentswahlen 2000 in Rumänien. Südosteuropa Mitteilungen, Vol. 41, No. 1 (2001), s. 20–49.
- Hloušek, Vít: Stranický systém Chorvatska – nedokončená transformace. In: Strmiska, Maxmilián: Postkomunistické stranické soustavy a politická pluralita. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav, 1999, s. 105–130.

NACIONALISMUS A KOMUNISMUS

- Hobsbawm, Eric: *Národy a nacionalismus od roku 1780*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000.
- Hradečný, Pavel: *Řekové a Turci. Nepřátelé nebo spojenci?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000.
- Hroch, Miroslav: *Nevytáaná identita – nacionalismus jako odkaz komunismu? Mezinárodní vztahy*, rok 1997, číslo 4, s. 51–56.
- Hroch, Miroslav: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.
- Hunčík, Petér: *Maďarská menšina ve Slovenské republice*. In: Gabal, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 204–218.
- Ignatieff, Michael: *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994.
- Jelavich, Charles: *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. Zagreb: Globus, 1993.
- Jelavich, Charles – Jelavich, Barbara: *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. Seattle: University of Washington Press, 1986.
- Jović, Dejan: *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija*. Reč. Časopis za kulturu i društvena pitanja, 62, červen 2001, s. 92–107.
- Kaplan, Robert D.: *Balkan Ghosts. A Journey Through History*. New York: St. Martin's Press, 1993.
- Király, Béla K.: *The Hungarian Minority's Situation in Ceausescu's Romania*. New York: Columbia University Press, 1994.
- Lapčević, Dragiša: *Rat i srpska socijalna demokratija od Dragiše Lapčevića*. Beograd: Štamparija Tucović, 1925.
- Larrabee, Stephen F.: *Long Memories and Short Fuses. Change and Instability in the Balkans*. *International Security*, Vol. 15, No. 3 (1990–1991), s. 58–91.
- MacIntosh, Mary E. – Abele Mac Iver, Martha – Abele, Daniel G. – Nolle, David E.: *Minority Rights and Majority Rule. Ethnic Tolerance in Romania and Bulgaria*. *Social Forces*, Vol. 73, No. 3 (1995), s. 939–967.
- Magaš, Branka: *The Destruction of Yugoslavia. Tracking the Break-up 1980–1992*. London – New York: Verso, 1993.
- Michnik, Adam: *Letters from Freedom. Post-Cold War Realities and Perspectives*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Mikule, Vladimír: *Národnostní menšiny v České republice pohledem českého práva*. In: Gabal, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 50–70.
- Миноски, Михайло: *Македонија во билатералните и мултилатерални договори на балканските држави*. Скопје: Архив на Македонија – Филозофски факултет – Матица Македонска, 2000.
- Morvay, Péter: *Menšiny v Maďarsku a maďarská menšinová politika od roku 1918 do současnosti*. In: Gabal, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 186–203.
- Mutafachieva, Vera: *The notion of the „Other“ in Bulgaria. The Turks – a historical study*. *Anthropological Journal on European Cultures*, Vol. 4, No. 2 (1995).
- Nadoveza, Branko: *Federalizam i nacionalno pitanje u delu Moše Pijade*. Paraćin: Vuk Karadžić, 1994.
- Newall, Venetia: *The Destruction of the Hungarian Villages in Romania*. *Anthropology Today*, Vol. 4, No. 5 (1988), s. 3–5.
- Niessen, James P.: *Romanian Nationalism: An Ideology of Integration and Mobilization*. In: Sugar, Peter F. (ed.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Lanham – London: The American University Press, 1995, s. 273–304.
- Obradović, Marija: *Vladajuća stranka: ideologija i tehnologija dominacije*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996, s. 472–500.
- Ortakovski, Vladimir: *Minorities in the Balkans. Малцинствата на Балканот*. Skorje: 2-ри Август С, 1998.
- Pálok, Judit Boda: *The Protection of National and Ethnic Minorities' Rights in Hungary (1989–1997)*. In: Romics, Ignác – Király, Béla K. (eds.): *Geopolitics in the Danubian Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. Budapest: Central European University Press, 1998, s. 317–345.
- Pešić, Vesna: *Rat za nacionalne države*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996, s. 3–59.
- Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd: Zaslona, 1991.
- Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Beograd, 1987.
- Pipes, Richard: *The Formation of the Soviet Union Communism and Nationalism 1917–1923. Doplněné vydání*. New York: Atheneum, 1968.
- Plaček, Vilém: *Problém národních menšin v Československu za války a v letech 1945–1948*. *Slezský sborník*, ročník 67, číslo 4 (1969), s. 433–455.
- Podolák, Peter: *Národnostné menšiny v Slovenskej republike z hľadiska demografického vývoja*. Martin: Matica slovenská 1998.
- Popov, Nebojša: *Univerzitet u ideološkom omotaču*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika, 1996, s. 339–364.
- Qosja, Rexhep: *Nezaštićena sudbina. Temeljna razmatranja o položaju i zahtjevima Albanaca na Kosovu i u Jugoslaviji danas*. Zagreb: Hrvatska socijalno liberalna Stranka, 1990.

- Ramet, Sabrina P.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Bloomington: Indiana University Press, 1992.
- Reicher, Stephen – Hopkins, Nick: *Self and Nation. Categorization, Contestation and Mobilization*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 2001.
- Rubin, Barry: *Modern Dictators. Third World Coup Makers, Strongmen, and Populist Tyrants*. New York: McGraw-Hill Book Company, 1987.
- Rupnik, Jacques: *The Other Europe*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1988.
- Shafir, Michael: *Romania: Politics, Economics and Society. Political Stagnation and Simulated Change*. Boulder: Rymme Riener, 1985.
- Shoup, Paul: *Communism and the National Question*. New York: Columbia University Press, 1968.
- Schmidt, Fabian: Die „Albanische Frage“ im Spiegel der regional-albanischen Diskussion. *Südosteuropa*, Vol. 49, No. 7–8 (2000), s. 374–400.
- Siwek, Tadeusz – Zahradnik, Stanisław – Szymeczek, Józef: *Polská národnostní menšina v Československu, 1945–1954*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2001.
- Slavnić, Ljiljana: *Federalizam i ustavnosudska funkcija. Slučaj Jugoslavije. Pravna studija a uporedno-pravnim elementima*. Beograd: Partenon, 2000.
- Stavrianos, L. S.: *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*. Northampton, 1944.
- Stavrianos, L. S.: *The Balkans since 1453*. 2. doplněné vydání. London: Hurst & Company, 2001.
- Стоянов, Валери: *Турското население в България между полосите на етническата политика*. София: ЛИК, 1998.
- Šatava, Leoš: *Národnostní menšiny ve střední Evropě*. Encyklopedická příručka. Praha: Ivo Železný, 1994.
- Tadić, Božidar: *Etničke zajednice i međuetnički sukobi*. Podgorica: CID, 1999.
- Tesař, Filip: *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*. In: Gabal, Ivan (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě. Konflikt nebo integrace*. Praha: G plus G, 1999, s. 255–332.
- Ther, Philipp – Siljak, Ana: *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. London – Boulder – New York – Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2001.
- Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Todorova, Maria: *The Course of Discourses of Bulgarian Nationalism*. In: Sugar, Peter F. (ed.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Lanham – London: The American University Press, 1995, s. 55–102.
- Vasileva, Darina: *Bulgarian Turkish Emigration and Return*. *International Migration Review*, No. 2, Special Issue: *The New Europe and International Migration*, 1992, 26, s. 342–352.
- Вељановски, Новица: *Македонија во југословенско-бугарските односи 1944–1953*. Скопје, 1998.
- Verdery, Katherine: *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1995.
- Verdery, Katherine: *Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania*. *Slavic Review*, Vol. 52, No. 2 (1993), s. 179–203.
- Voss, Christian: *Das slavophone Griechenland – Bemerkungen zum Ende eines Tabus*. *Südosteuropa Mitteilungen*, Vol. 40, No. 4 (2000), s. 351–363.
- Wien, Markus: *Ab heute ist Bulgarien nicht mehr dasselbe Land. Die Parlamentswahlen vom 17. Juni 2001*. *Südosteuropa*, Vol. 50, No. 4–6 (2000), s. 212–231.